

географічних аплікативов (названня рельєфів) // Полесьє (Лінгвістика. Археологія. Топоніміка). – М., 1968. – С. 232; ¹⁴Там само. – С. 231; ¹⁵Топоров В.Н. Прусский язык. Словарь. I-К. – М., 1980 – С. 145; ¹⁶Slawski Franciszek. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Krakow, 1958. – С. 55; ¹⁷Топоров В.Н. Знач. праця. – С. 213; ¹⁸Жишко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966. – С. 172; ¹⁹Словник української мови : В 11 ти томах. – К., 1978. – Т. 4. – С. 564; ²⁰Тлумачальны слоунік беларускай мовы. У пяці тамах. – Мінськ, 1978. – С. 56; ²¹Словарь русских народных говоров. – Л., 1978. – Вып. 14. – С. 280; ²²Там само. – С. 281; ²³Български тълковен речник. – София, 1963. – С. 338; ²⁴Топоров В.Н. Знач. праця. – С. 988; ²⁵Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1961. – Т.3. – S. 672; ²⁶Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. – Zagreb, 1898-1903. Dio 5. – S. 306.

Г.М.Насенко, канд. філол. наук

Взаємодія різногалузевих терміносистем у науковому тексті ХУІ ст.

Оскільки логіка є наукою про форми людського мислення, а засобом вираження думки виступає мова, інтерференція термінів лінгвістики до терміносистеми логіки видається закономірним явищем. Історично ж слов'янська лінгвістична термінологія сформувалася на ґрунті засвоєних з античних джерел уявлень про слово-логос у межах філософських учень та логічних теорій, тобто генетично є вторинною відносно терміносистеми філософії. Енциклопедичність, всеохопність середньовічної науки тим більше не сприяла чіткому розрізненню термінологій, навпаки, взаємопроникність терміносистем постає визначальним чинником. Прикладом цих процесів може бути функціонування термінів лінгвістики та логіки у перекладі "Діалектики" Йоана Дамаскина кінця ХУІ ст.¹

Мовознавчі терміни з тривалою традицією вживання широко залучаються як ілюстративний матеріал у викладі основних положень логіки. Так, термін **грамотика** як назва науки (звичайно, у тогочасному обсязі поняття, пор. Гра(м)атіка: доброго писа(н)а и мове(н)а наука, писменица. Первое учение w(т) се(д)ми свободны(х) художеств. (ЛБ, с. 389) фігурує при поясненні родовидових відношень: *Род точно разделяется по различиям на особи, яко звірей ових разумних, ових неразумних, от наук иная грамотика, иная диалектика* (Д., 214 зв).

© Г.М.Насенко, 2000

У межах логіки формуються знання про ті явища, що згодом стануть предметом дослідження лексикології. Так, коли йдеться про логічні відношення між поняттями, фактично описуються омонімія, синонімія тощо, хоча нерідко тут спеціальний термін ще відсутній, а вживається описова конструкція чи словосполучення. Відношення між поняттями, у яких визначення відрізняється, а ім'я (назва) збігається, пояснюється з допомогою опису явища омонімії: *Равногласніе вещи суть, яже имя общее маютъ/ь/, а скончением або писанием различни суть. Уподобления ради то имя пѣс равногласно есть, понеже указываетъ и земнаго и морскаго пса: иное земный, а иное морский имість скончение [витолкованес], понеже различного естества есть.*(Д.,220). Так на основі терміна граматики глас "слово" формується термін логіки **равногласная** /вещь/. Цікаво, що у словнику Памва Беринди слово гласъ виступає зі значенням "звук, голос": Гласъ: голо(с), дзвенкъ, бренкъ (ЛБ, 42).

Коли йдеться про синоніми, для назви яких ще не використовується окремий термін, а тільки описова конструкція "*О многих вещах, единою вещию наречених*"(220 зв.), автор послуговується термінами **слово** та **имя**: "*Многие вещи единым словом наречени суть, елици аще скончением общи суть, а именем различни суть от себе. Сиречь, егда тая же вещь многими именни нарицается, яко меч, сабля, пуйнал и инние вещи, або оружие ручное, понеже всі ті імяна единого скончение присмят[ь], рекше желізо обоюдо остро. Описуютъ убо вещи различниие единым именем*"(Д, 220 зв.). Тут терміни **слово** та **имя** виявляють такі значення, що їх можна кваліфікувати як "слово з узагальноючою семантикою" та "назва конкретного предмета" відповідно. Але в інших контекстах ці терміни виступають як синоніми або лексема **имя** конкретизується із значенням "назва, найменування": *Всіх битств имя общее есть истотностъ/ь/* (Д,212). (пор. **Имя**: Назвиско, або прозвиско. Також: слава, стройность (ЛБ,78). На синонімію лексем вказує, зокрема, "Лексикон латинсько-слов'янський" Івана Максимовича: **Имя**, рекло. про(з)ваніє. слово. причина. слава. до(л)гъ (М., 1800). В інших визначеннях з цим же значенням використовується церковнослов'янське **гласъ**: *едином гласам речетъ, а много в собі замыкаетъ вещей* (Д, 218 зв.). Таким чином, варіативний ряд **слово-имя-глас** виступає із значенням "одиниця мови на позначення якогось предмета дійсності".

Крім того, текст засвідчує вживання інших термінів різного походження, при цьому церковнослов'янізми часто перекладаються українськими відповідниками: **алфавит** "абетка", **силаба**, **склад** "склад", **річи**, **глаголи** "слова, словосполучення", **подлежаще** "підмет", **предложение**, **речение** "речення", **склонение** "відмінювання": *О тіх, яже от самого склонения сущ[ь] различни, а от единого имени сущь наречени* (Д., 221). *По третее, сже по чину, яко глаголем первое алфавита, потом силяби [склад], потом річи [гли]* (Д., 232).

Наступний різновид взаємодії терміносистем: це виникнення міжгалузевої омонімії. Йдеться про вживання вже названих термінів **имя** зі значенням "суб'єкт", **слово** із значенням "предикатор", **словце** із значенням "термін" (в суч. логіці "терм"): *Человік яко просто убо назнамянованного нікоторого нарицається простий глас проповіданного, а яко подлежаще нарицається имя, яко чин удержевающе проповеданного нарицається слово, а яко часть утверждения або пренія нарицається словце, а яко част[ь] непреборимаго и силогизми нарицається назнамянование* (Д., 235), тобто: "Людина як складове якогось судження називається простий глас "просте слово", як підмет називається **имя** "суб'єкт", як позначувач дії означуваного називається **слово** "предикатор", а як частина ствердження чи заперечення називається **словце**, а як частина судження чи силогізму називається **назнамянование** "термін". Або: *Уподобления ради: укрепленіе есть человек ходитъ, человек подлежащее есть и нарицається имя, ходит[ь] чин содержитъ проповеданнаго а нарицається слово* (235). Таким чином, тут лексеми **имя** и **слово** виступають омонімічними до термінів мовознавчих, до того ж виявляються протиставленими. При цьому автор сам вказує на те, що в граматиці ці терміни означають інше, зокрема **имя** "іменна частина мови, прикметник": *И аще [у] грамотиков имя нарицається добрый...*(235). Крім того, **словце** "частина ствердження чи заперечення" – суфіксальний дериват від **слово** в попередньому значенні, теж не пов'язаний семантично з терміном лінгвістики (чи **граматики**) **слово** "лексема".

Ще один різновид омонімії виникає внаслідок оказіонального калькування грецького (чи латинського) відповідника, як це можна простежити на прикладі терміна **скончение**. Він з'являється як семантична калька терміна гр. *ορισμός* "визначення", тобто "коротке

висловлювання, що пояснює природу предмета": *Речено або сконченіе або назнамянованіс от нареченія границъ [преділов] замерених* (Д., 219 зв). При цьому новий термін отримує варіант з іншою мотивуючою основою [**витолкованіс**] (212 зв) та тлумачення внутрішньої форми: *Ибо яко конецъ разделяеть свойственніе единого кождаго, сице и сконченіе единого кождаго естества разделяеть[ь] от другаго единства.* (219 зв). Таким чином, вибудовується ряд відповідників із значенням "визначення, дефініція" **сконченіс – назнамянованіс – витолкованіс-писаніс**.

Водночас термін **сконченіс** з'являється із значенням, що не мотивується внутрішньою формою грецького слова, а з'являється на питоному ґрунті: "закінчення, чи кінцевий склад слова": *Понеже сообщаются именем, а различествуют по сконченію имени, сіреч конечною сілабою [складом], и пакы сконченіем сообщаются и различествуют[ь]* (221). Тому тут же наводиться ряд відповідників: грецизм **сілаба** та питоме **склад**, що в тогочасній науковій літературі закріпилися зі вказаним значенням: **Слогъ: Складъ. Есть ты(ж) в Грамматіцѣ слогъ, една лѣтера гласная. акw , а, с, и, w , албо сколкw лѣтеръ, акw, ба, бра, драбъ, пѣт, пѣсть, страсть** (ЛБ, 224-225). **Си(л)лаба... св(л)лѣв(а)**. (ЛБ, 413).

Таким чином, явища взаємодії різногалузевих терміносистем яскраво виявляють проблеми етапу становлення української наукової мови. Це широка варіативність термінів на позначення одного наукового поняття, що виникала внаслідок прагнення до уникнення омонімії, та проблема вибору з ряду існуючих відповідників. Особливістю ХУІ – ХУІІ ст. було ще домінування книжної церковнослов'янської традиції, хоча і шлях до залучення грецьких, латинських, українських чи польських слів був відкритим. Все це створювало передумови для подальшого нормування наукової мови і термінологіки зокрема.

¹Іоанн Дамаскян "Діалектика" // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець ХУІ-початок ХУІІ ст. Тексти і дослідження. – К., 1988. – С. 74-141. – Далі: Д.

Список умовних скорочень назв джерел:

ЛБ – Лексикон славенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В.Німчука. – К., 1961. – 271 с.

М. – Іван Максимович. Лексикон латинсько-слов'янський. /Фотопередрук Олекси Горбача. – Рим, 1991. – Ч. I. – С. 1-950. Ч. II. – С. 951-1426.